

ASPEKTY TZV. REVOLUČNÍ SPRAVEDLNOSTI V PROCESECH S NACISTICKÝMI ZLOČINCI PO DRUHÉ SVĚTOVÉ VÁLCE

DAVID KOHOUT

Faculty of Law, Charles University in Prague, Czech Republic

Abstract in original language

V rámci příspěvku bude diskutováno, jakou měrou byly poválečné procesy s nacisty ovlivněny ideami tzv. revoluční spravedlnosti. Z čistě historického pohledu byly tyto procesy (jak procesy před zvláštními spojeneckými tribunály, tak před národními soudy) vítězstvím koncepce, že každá osoba podezřelá z trestného jednání má být postavena před soud, který je jediný povolán rozhodnout o vině a trestu. V širším kontextu však tento závěr není zcela jednoznačný.

Key words in original language

Norimberské procesy, revoluční spravedlnost, námitka vyšších rozkazů, teorie státního aktu.

Abstract

The main subject-matter of this contribution is the discussion of the issues of how deeply the post-WW II trials with Nazis were influenced by ideas of the so called revolutionary justice. From the purely historical perspective the trials (before the allied tribunals and national courts) can be perceived as a prevalence of the principle that everybody should stand for a fair trial. However, in broader context the issue is more complicated.

Key words

Nuremberg trials, revolutionary justice, superior orders defense, theory of act of state

1. ÚVOD 1

Přestože ze současného náhledu na problematiku stíhání nacistických zločinců by mohlo být snadné učinit závěr, že trestní procesy s těmito osobami souzenými za závažné zločiny proti mezinárodnímu právu²

¹ Článek vznikl jako jeden z výstupů grantového projektu č. 422311 „Aplikace norem mezinárodního práva trestního v rámci národních soudních procesů s nacistickými zločinci v 60. letech 20. století“ podpořeného Grantovou agenturou Univerzity Karlovy.

V článku bude proto zaměřena pozornost zejména na historickoprávní a mezinárodněprávní aspekty zvolené problematiky.

² Pojem "zločin" je v této práci (není-li uvedeno jinak) používán ve smyslu "zločinu podle mezinárodního práva", jak jej podává P. Šturma. ŠTURMA,

byly pevnou a zcela legitimní součástí dějin práva dvacátého století, při detailnějším pohledu na některé okolnosti těchto procesů je možno upozornit na řadu jejich problematických aspektů.

Poválečné stíhání příslušníků poražené strany válečného konfliktu a jejich postavení před řádné či zvláštní soudy stranou vítěznou na základě norem mezinárodního práva se stalo s tzv. norimberskými a navazujícími procesy v historii práva bezprecedentním novem. Přestože, jak bude poukázáno níže, již před druhou světovou válkou se vyskytly pokusy postavit jednotlivce před (mezinárodní) soudní tribunál pro jeho jednání v rozporu s obecně panujícím přesvědčením o existentních normách mezinárodního práva a z nich plynoucích povinnostech jednotlivce zdržet se porušení těchto norem, teprve v důsledku děsů druhé světové války došlo k důsledné hmotněprávní i procesněprávní reflexi těchto činů.

O těchto procesech je možno hovořit v mnoha rovinách, které se někde protínají, někde si mohou odporovat, někde jdou paralelně jedna vedle druhé. Procesy byly zásadní měrou ovlivněny či přímo determinovány mezinárodním právem, mnohdy (resp. kvantitativně v rozhodující míře) se však odehrávaly na národní úrovni, přičemž některé státy šly cestou recepce a aplikace norem mezinárodního práva, jiné státy se však naopak spoléhaly na svou již existující národní trestněprávní úpravu, ať již šlo o (po)válečné retribuční právo nebo o legislativu předcházející svým vznikem dobu druhé světové války.

V širším kontextu je možno tyto procesy vnímat jako projev tradičního sváru mezi morálkou, smyslem pro vykonání spravedlnosti a strohým světem práva. Ten na jednu stranu ve své ideální podobě směřuje k obecným požadavkům morality a spravedlnosti, v mnoha případech jim však spíše stojí v cestě a je nutno jej změnit tak, aby právo reflektovalo aktuální stav společnosti a její aktuální přesvědčení o tom, co je správné a nutné vykonat pro znovunavození společenského smíru a rovnováhy. Toto platí jak na úrovni národní, tak na úrovni mezinárodní.

Nejen nejznámější norimberský proces s hlavními nacistickými zločinci, ale i další navazující procesy před mezinárodními i národními soudními orgány, v nichž byly aplikovány mnohdy teprve v průběhu druhé světové války se tvořící právní normy, budou z výše uvedeného pohledu hlavním předmětem zkoumání v tomto článku. Jeho účelem však není (a vzhledem k omezenému rozsahu zákonitě ani být nemůže) vytčenou látku vyčerpat zcela. Článek si klade za cíl upozornit na základní okruhy problémů, které jsou s těmito procesy spojeny, a krátce zhodnotit v historickém kontextu jejich právní reflexi. Pokusí se poukázat na to, že „Norimberk a spol.“ je z mnoha důvodů možno legitimně chápat jako mezník v právním vývoji ve

sledované oblasti (mezinárodního) trestního práva, že je možno jej brát jako tzv. ohnisko nové právní úpravy, které v sobě přirozeně nese jistý předěl a vymezení se vůči předcházejícímu stavu norem. V pravém slova smyslu tak jde o (byť třeba legální) revoluci v právu, která končí staré (právní) pořádky a nově je nahrazuje.

Jak bude však poukázáno v následující kapitole, v případě stíhání nacistických zločinců nešlo vždy pouze o vymezení právní cesty pro jejich potrestání, nýbrž byly diskutovány případné alternativní způsoby, jak s nimi naložit a potrestat je, aniž by byli postaveni před řádné soudy. Tyto teorie, které mnohem bezprostředněji odpovídají představě o tzv. „revoluční spravedlnosti“, rovněž dávají prostor pro obecné zamyšlení se nad vzájemnými vztahy zločinu, trestu a spravedlnosti v době nikoliv jen právních, ale zejména společenských a politických změn, popř. nad tím, do jaké míry může politická vůle nových politických elit ovlivňovat vzájemný poměr a význam jednotlivých prvků triády zločin/trest/spravedlnost. Tyto úvahy mají nepochybně význam při každé "revoluční změně" systému³. Do značné míry se vždy jedná o politické rozhodnutí toho, kdo z určitého konfliktu (ať již válečného či politického - např. voleb, po nichž nová vláda ruší systémové zákony přijaté vládou předchozí) vzejde jako vítěz, do jaké míry budou ty či ony principy dodržovány, vynucovány a sankcionovány a jakou (právní či mimoprávní) formou. Tuto problematiku ve vztahu ke spojeneckým úvahám o osudu nacistických zločinců vystihl Robert H. Jackson, bývalý soudce Nejvyššího soudu USA a vedoucí žalobce v norimberském procesu s hlavními nacistickými zločinci, těmito slovy:

„Jedná se o politické rozhodnutí, zda by měli být tito lidé popraveni bez soudu, zda by měli být bez soudu propuštěni nebo zda by měli být souzeni s tím, že teprve na konci procesu bude rozhodnuto, jak s nimi naložit.“⁴

2. CESTA K MEZINÁRODNÍM PROCESŮM PO DRUHÉ SVĚTOVÉ VÁLCE

a. PRVNÍ SVĚTOVÁ VÁLKA A JEJÍ DŮSLEDKY PRO DALŠÍ VÝVOJ

Přestože první náznaky přesvědčení o tom, že by jednotlivec měl čelit osobní (trestní) odpovědnosti za své činy proti „božskému a lidskému

³ V jistém kontextu je možno chápat revoluci jako jakoukoliv změnu uspořádání či orientace společnosti či jejích vůdčích elit.

⁴ In BASS, G. J. Stay the Hand of Vengeance: The Politics of War Crimes Tribunals. Princeton: Princeton University Press, 2000, s. 6.

právu“, tedy právu, které je nezávislé na pozitivně určených normách „práva v knihách“, se objevovaly již od středověku⁵, hlavní posuny je možno zaznamenat teprve v době následující po skončení první světové války.

Je tomu tak i přesto, že již na přelomu 19. a 20. století došlo např. k dílčím kodifikacím válečného práva (*ius in bello*) v podobě tzv. haagských úmluv z let 1899 a 1907 (popř. z odlišné perspektivy též v prvních ženevských konvencích). Při bližším zkoumání norem obsažených v této právní úpravě je totiž nutno dospět k závěru, že se v jejich případě stále jednalo produkty tradičního pojetí mezinárodního práva, ve kterém existovala práva a povinnosti ukládaná pouze státům jakožto tradičním subjektům mezinárodního práva a nebyly tak ještě pokládány z mezinárodněprávní perspektivy základy osobní odpovědnosti jednotlivců.

Příkladem je možno poukázat na čl. 56 haagské úmluvy č. IV o zákonech a obyčejích války pozemní (resp. připojeného řádu války pozemní) z roku 1907, který zapovídá na okupovaném území rabování. Přestože se jedná o jedno z nejvýznamnějších a nejsilněji formulovaných ustanovení celé konvence, uvádí se v něm pouze, že toto jednání (rabování) „je zakázáno a má být předmětem právního řízení“⁶. Není tak stanoveno, kdo za dané jednání v rozporu s konvencí má odpovídat, popř. jakým způsobem má být stanovena jeho vina a odpovídající trest. Samotné ustanovení (v porovnání se zněním dalších ustanovení této i ostatních haagských konvencí ještě poměrně přímočaře formulované) tudíž nepřináší nic jiného než povinnost uloženou signatářskému státu implementovat toto ustanovení do svého národního právního řádu tak, aby mohl být zajištěn případný postih jednotlivců, kteří toto pravidlo poruší. Z tohoto pohledu jsou haagské konvence *leges imperfectae*, které neumožňují přímý postih jednotlivce, ale ponechávají na státech, zda své vlastní příslušníky podrobí trestní odpovědnosti např. za válečné rabování (s tím, že ochota států v této sféře nebyla příliš velká), popř. státu, který takovéto osoby vezme do zajetí.⁷ Pouze pro úplnost je možno dodat, že systém haagských úmluv pochopitelně nepředpokládá ve svých ustanoveních ani konkrétní sankce pro

⁵ Srov. např. JOSIPOVIĆ, I. Responsibility for War Crimes: Historical Roots and Recent Developments. In: JOSIPOVIĆ, I. (ed.) Responsibility for War Crimes: Croatian Perspective – Selected Issues. Zagreb: Faculty of Law, 2005, s. 5-7.

⁶ V anglickém znění Úmluvy: „... is forbidden, and should be made the subject of legal proceedings“.

⁷ Haagská úmluva č. XII o zřízení Mezinárodního kořistního soudu taktéž předvíдалa, že primárně by tento mezinárodní tribunál sloužil pro řešení sporů mezi státy, v omezené míře umožňoval zapojení rovněž poškozeného jednotlivce. Nebyl však zamýšlen jako orgán trestněprávního postihu fyzických osob. Srov. ČEPELKA, Č, ŠTURMA, P. Mezinárodní právo veřejné. 1. vyd. Praha: EUROLEX Bohemia, 2003, s. 707.

signatářské státy, které by nerespektovaly povinnosti, které převzaly na základě těchto instrumentů mezinárodního práva.

Z výše uvedeného je patrné, že ani bezprostředně před první světovou válkou, která svým rozsahem, použitými prostředky i ztrátami neměla v dosavadních dějinách lidstva obdoby, neexistovaly přímé (mezinárodněprávní) prostředky, které by mohly umožňovat efektivní postih osob, které byly viněny z jejího rozpoutání (či osob, které se dopustily zavrženíhodného jednání v souvislosti s průběhem války).

Státy Dohody však v důsledku válečných událostí poprvé v historii projevíly společnou (a tedy i v jistém směru reprezentativní) vůli trvat na osobní odpovědnosti jedinců z řad tzv. Centrálních mocností, kterým přisuzovaly vinu za porušení norem válečného práva (popř. v některých případech se hovořilo i o zločinech proti lidskosti, srov. níže). Přestože, jak poukazuje G. J. Bass, nebyla Dohoda v těchto otázkách vždy zcela jednotná, každý z jejích hlavních států měl své zájmy na potrestání odpovědných osob. Velká Británie a v menší míře i USA, jejichž území nebylo výrazněji přímo dotčeno válečnými událostmi, viděly hlavní prioritu v potrestání neomezené ponorkové války, v případě dalších západních spojenců, Belgie a Francie, šlo prioritně o postih agresivní útočné války a zločinů spáchaných v rámci pozemní války.⁸

Na společné konferenci v prosinci 1918 se proto Francie, Velká Británie a k nim přistoupivší Itálie usnesly, že : „je nejvyšší nutností, aby byly vyvozeny trestněprávní důsledky z proběhlých válečných událostí. ... Zájem byl na potrestání původců války a osob odpovědných za její rozpoutání, jmenovitě šlo o potrestání císaře Viléma II., přičemž měl být pro tyto účely zřízen Tribunál, a to Tribunál dohodových mocností bez účasti německých soudců nebo soudců z neutrálních států“ (G. Hankel)⁹.

Toto v prvé řadě politické prohlášení začalo dostávat konkrétní právní formu v rámci Versailleské mírové konference v roce 1919. Nejprve došlo společnou rezolucí států zastoupených na Versailleské konferenci dne 25. ledna 1919 k ustavení tzv. Komise pro odpovědnost za válku a její průběh (Commission on the Responsibilities of the Authors of the War and its Conduct, dále jen „Komise“), která byla dále rozdělena na tři subkomise (pro vyšetřování válečných zločinů, pro určení osob zodpovědných za rozpoutání války, pro určení osob odpovědných za porušení zákonů a zvyklostí vedení války).¹⁰ Ještě důležitějším se mohl jevit další

⁸ Srov. BASS, G.J., c.d., s. 58.

⁹ HANKEL, G. Die Leipziger Prozesse: Deutscher Kriegsverbrechen und ihre strarechtliche Verfolgung nach dem ersten Weltkrieg. Hamburg: Hamburger Edition mbH, 2003, s. 27-28.

¹⁰ Blíže viz. např. MATTHÄUS, J., The Lessons of Leipzig: Punishing German War Criminals after the First World War. In: HEBERER, P., MATTHÄUS, J. (eds.) Atrocities on Trial: Historical Perspectives on the

navazující krok, kterým byla poprvé v dějinách přeměněna politická vůle vítězů v konkrétní právní závazek. Do ustanovení Versailleské smlouvy (ze 28. června 1919), konkrétně do článků 227 – 230, byly zakotveny základní principy pro následné stíhání německých původců války a osoby, které porušily zákony a obyčeje války (v tomto směru se jedná o přímý odkaz na haagské úmluvy).

Z hlediska jurisdikce je dáván výrazný prostor zcela nové formě, a to mezinárodním tribunálům. Velmi specificky toto upravuje čl. 227 věnovaný konkrétně osobě císaře Viléma, který po skončení války získal exil v Nizozemí. Zde je upraven „zvláštní tribunál, který bude respektovat právo na obhajobu a bude složený z pěti soudců, po jednom jmenovaných za následující mocnosti: Spojené státy americké, Velká Británie, Francie, Itálie a Japonsko“. Bez ohledu na skutečnost, že (v rozporu s požadavkem tohoto článku) nebyl císař Vilém II. nikdy k procesu z Nizozemska vydán s odkazem na institut politického azylu, je možno tomuto článku vytknout také některé nedostatky, které samy o sobě jeho hodnotu z pohledu obecných požadavků práva na trestněprávní normy snižují.

Předně (toto se bohužel přeneslo dále i do Charty Mezinárodního vojenského tribunálu v Norimberku) nestanovoval konkrétní trest, který by bylo možno za (již sama o sobě vágně formulovaná) „nejvyšší provinění proti mezinárodní morálce a nedotknutelnosti mezinárodních smluv“ uložit – trest měl určit teprve dle svého uvážení daný Tribunál, což (podobně jako později v Norimberku) těžko naplňuje představy o určitosti práva i uvalitelných sankcí. Obdobně nebyl na tomto rozbřesku mezinárodní trestněprávní soudní pravomoci (následně až do konce druhé světové války zcela

nenaplněné) uveden konkrétní odkaz na procesní pravidla, kterými by se měl Tribunál řídit, ten měl být pouze veden „nejvyššími motivy mezinárodní politiky s účelem potvrdit zásadní závazky mezinárodního chování a platnost mezinárodní morálky“ (čl. 227). Již toto samo o sobě demonstruje, jak tenké rozhraní bylo po prvé světové válce (podobně však i po druhém celosvětovém konfliktu) mezi právem a politickou vůlí, kterou v daném okamžiku mohly diktovat poraženým vítězné mocnosti. V této etapě, kdy se prvně formulovala pravidla pro mezinárodní trestní odpovědnost jednotlivců, tak očividně nešlo o ucelený systém, nýbrž pouze stanovení základního (a ať již z nedostatku nápaditosti či úmyslně) velmi vágního rámce pro vedení procesů před tribunály, které by v případě svého skutečného ustavení (pokud by k tomu nakonec existovaly podmínky i reálná společná politická vůle vítězů, čemuž tak nebylo) musely nalézt vhodný systém procesních pravidel vyhovujících soudcům z různých právních kultur. Význam čl. 227 Versailleské smlouvy však nepochybně spočívá v tom, že začal vymezovat cestu, která se postupně skrze další fáze (a zpřesnění) ubírala směrem k Haagu.

Druhým případem, kdy bylo ve Versailleské smlouvě odkazováno na zřízení mezinárodních soudů, bylo ustanovení čl. 229, které navazovalo na čl. 227 a 230 (o povinnosti Německa spolupracovat při vyšetřování i vydávání osob a důkazních materiálů s vítěznými mocnostmi, které měly na základě těchto článků právo požadovat vydání podezřelých pro účely řízení před vlastními vojenskými soudy). Znění čl. 229 umožňovalo, aby „osoby vinné ze zločinů proti příslušníkům více než jedné dohodové mocnosti byly postaveny před vojenské tribunály složené ze zástupců vojenských tribunálů dotčených mocností“. Ani v tomto případě však nedošlo k naplnění tohoto ustanovení.

Podobná ustanovení s podobným osudem je možno nalézt i v dalších mírových smlouvách. Ve St. Germainské smlouvě s Rakouskem (19. září 1919) se jedná o čl. 173 – 176, v Trianonské smlouvě (4. června 1920) o čl. 157-160, ve smlouvě s Bulharskem (Neuilly, 27. listopadu 1919) o čl. 118 - 120 a ve smlouvě ze Sèvres s Tureckem (z 10. srpna 1920) o čl. 226-230.

Již výše zmiňovaná Komise, která svou hodnotící zprávu¹¹ podala ještě před uzavřením byť jediné z vyjmenovaných mírových smluv, sama velmi dobře demonstrovala těžkosti, ke kterým celý pokus o koordinovaný výkon trestního postihu původců války a dalších zločinců inklinoval a které jeho provedení nakonec znemožnily. Již v práci komise se projevila interní nejednotnost Dohody, kdy Japonsko a USA zásadním způsobem vystoupily proti koncepcím postihu hlav států.

Ke zprávě Komise dva z participujících států (USA a Japonsko) vydaly nesouhlasná stanoviska, která se obracela především proti myšlenkám toho, že i hlavy států by měly být osobně odpovědné za svá jednání a za rozpoutání války. Zatímco Británie a Francie trvaly na mezinárodním procesu s Vilémem II. i při vědomí toho, že takový krok by znamenal naprostou změnu zažitých státoprávních i trestněprávních pořádků a že by znamenal pravou „revoluci v mezinárodním právu“ (G. J. Bass)¹², USA spolu s Japonskem právě proti tomuto principu zaujaly zcela negativní stanovisko, neboť, jak uvádí J. Matthäus, by se jednalo o „bezprecedentní soudní pokus o potrestání válečných zločinů“¹³ a „vytvoření nového tribunálu, nového práva, nových trestů, které by byly ve své podstatě ex post facto a tudíž i v rozporu ... s právem a praxí civilizovaných společností“¹⁴. Celkově tudíž převážila rozporuplnost politických

¹¹ Online v anglickém jazyce např. na: <http://archive.org/details/violationoflawsc00pariuoft>.

¹² BASS, G. J., c.d., s. 59.

¹³ MATTHÄUS, J., c.d., s. 5.

¹⁴ Ibid., s. 6 (v této části Matthäus cituje Američana Roberta Lansinga, předsedu Komise).

názorů ohledně toho, jak vykonat efektivně spravedlnost nad osobami podezřelými ze spáchání zločinů proti mezinárodnímu právu, patrně v dané době ani nepanovala ani jednotnost ohledně toho, co by takovými zločiny mělo být. Bylo proto upuštěno od provedení mezinárodních procesů, bylo upuštěno ale (vzhledem k neochotě ke spolupráci a extradičnímu řízení ze strany poražených států) i od procesů před národními soudy vítězných mocností (byť např. Francie či Belgie vedly i procesy in absentia).

Státy Dohody se tak ve vztahu k trestněprávní odpovědnosti jedinců spolehly na to, že ji vykonají státy, jejichž příslušníky domnělí provinilci byli (dle zásady aktivní personality, kdy porušení trestněprávních norem stíhá stát, jehož příslušník se porušení dopustil).¹⁵

Německé ústavodárné shromáždění přijalo 25. března 1920 zákon o stíhání válečných zločinů a válečných přečinů (Gesetz zur Verfolgung von Kriegsverbrechen und Kriegsvergehen), který umožnil zvláštní soudní procesy před říšským soudem (Reichsgericht) v Lipsku.¹⁶

Podobný průběh umožnily dohodové mocnosti i v Turecku, kde neúspěch v první světové válce vedl k pádu režimu nacionalistických tzv. „mladých Turků“ a (přechodně) posílila moc sultána, než nakonec opět převážily reformistické síly Mustafy Kemala Paši. Tento vývoj s přechodným navrácením moci sultánovi umožnil, aby byly rovněž zahájeny procesy s osobami, které byly spoluodpovědné za genocidu arménského obyvatelstva v roce 1915, kdy je odhadováno, že přišlo při organizovaných masakrech Arménů a při jejich deportacích do syrské pouště o život cca. 1.000.000 osob, což bylo 50% celé arménské populace pod osmanskou nadvládou.¹⁷ Statuty mimořádných vojenských soudů byly schváleny v Turecku již 8. března 1919.^{18, 19}

¹⁵ Srov. např. GILBERT, G. Aspects of Extradition Law. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1991, s. 43.

¹⁶ Srov. HANKEL, G., c.d., s. 63n.

¹⁷ MELSON, R.F. Revolution and Genocide: On the Origins of the Armenian Genocide. Chicago and London: University of Chicago Press, 1992, s. 143-147.

¹⁸ Ibid., s. 150.

¹⁹ Článek 230 Sèvreské smlouvy byl konkrétně věnován potrestání zločinů osmanského režimu proti Arménům a předvídal rovněž možnost vytvoření zvláštního (mezinárodního) tribunálu pro tento zvláštní účel. Ani zde nedošlo předmětné ustanovení svého uplatnění v praxi. Arménské tragédie se dotýkal také 12. z bodů Woodrowa Wilsona: „Další národnosti, které jsou pod tureckou nadvládou, budou mít zajištěnou neochvějnou bezpečnost na životě a zcela nerušenou možnost autonomního rozvoje.“

V první fázi tzv. lipských procesů se odehrálo 44 procesů, které byly vybrány na základě německého návrhu dohodovými mocnostmi („své“ procesy si vybíraly Francie, Belgie a Velká Británie, přičemž tyto státy vyslaly k říšskému soudu rovněž své pozorovatelské mise, které ovšem později na protest proti průběhu procesu stahovaly). Procesy byly v mezinárodním chápání velkým zklamáním, což komentuje i J. Matthäus: „Procesy byly vedeny s dech beroucí rychlostí. Někteří podezřelí nebyli nalezeni, jiní ... uprchli z Říše. Ke 4. červnu 1921 byly čtyři britské případy uzavřeny s výsledkem jednoho zproštění obžaloby a tří rozsudků k odnětí svobody v trvání mezi šesti a deseti měsíci. Pokud si snad Britové mohli stěžovat, pak Francouzi a Belgičané zuřili: jejich případy souzené do začátku července vedly pouze k jednomu odsouzení a pěti zproštěním. ... Postavení mělo taktéž svůj význam: čím vyšší šarže obžalovaného, tím menší pravděpodobnost, že by soud vynesl odsuzující verdikt“.²⁰ Po první vlně procesů v roce 1921 následovala řada více jak 800 dalších procesů, ovšem pouze ve třinácti případech došlo k vynesení rozsudku.²²

V Anatolii zmíněné mimořádné vojenské tribunály sice postupovaly s větší přísností (byť i tam mnoho hlavních organizátorů arménské genocidy uprchlo ze země a uniklo tak zcela spravedlnosti, tito byli souzeni v nepřítomnosti²³) a nakonec 5. července 1919 byly hlavní figury etnických čistek i vtažení Osmanské říše do války shledány vinnými a in absentia odsouzeni k trestu smrti (to se týkalo především bývalých ministrů vnitra a války). Další osoby byly odsouzeny k patnácti letům těžkých prací a pouze jedna osoba byla osvobozena. Přesto ani zde nakonec nedošlo k efektivnímu průchodu spravedlnosti, neboť turecká revoluce Atatürka přivedla do čela nového Turecka síly, které neměly zájem na tom, aby rozsudky byly vykonány.²⁴ Dílčí britské pokusy o uspořádání trestních procesů s některými podezřelými podle britského práva na Maltě nakonec nedošly z politických důvodů naplnění a osoby ve vazbě byly nakonec po dohodě s Atatürkem vyměněny za britská rukojmí držená v Turecku.²⁵

²⁰ MATTHÄUS, J., c.d., s. 9-10.

²¹ I v případě mnoha původně odsouzených osob nebylo důsledně dbáno o výkon trestů – to vedlo i k řadě útěků z vězení a v druhé polovině dvacátých let i k rehabilitaci odsouzených – srov. MATTHÄUS, J., c.d., s. 17-18.

²² Srov. Ibid., s. 15-16.

²³ Ve skutečnosti se mnohdy stali oběťmi krevní msty ze strany Arménů, kteří je vypátrali v zahraničí.

²⁴ Srov. MELSON, R.F., c.d., s.152.

²⁵ Srov. THOMASSIAN, V. The Constantinople War Crimes Trials: The legal response to the Armenian Genocide. Dostupné online na:

Celkově je možno shrnout, že trestněprávní reflexe první světové války tak nebyla zrovna příliš zdařilá, v případě mezinárodního trestního práva z formálního hlediska přinesla jen pramálo konkrétních přínosů, neboť (při absenci mezinárodních soudních procesů) se v rámci řízení před německými a tureckými soudy hmotněprávně vycházelo především ze stávajících národních předpisů.²⁶ Zatímco tedy samotné mírové smlouvy, ač se o průlom trestního práva do práva mezinárodního pokusily, nepřinesly žádný živoucí přínos pro budoucnost (spíše pouze negativní příklad toho, jak politická nejednotnost mezinárodního společenství může způsobit neefektivitu aplikace práva, což ovšem zdaleka není jev omezený pouze na období po první světové válce), národní soudy se primárně držely výkladu trestněprávně relevantního jednání především ve světle práva národního.

Pouze z některých právních vět, které se v rozhodnutích nacházejí, je možno shledat, že již tenkrát se uvažovalo i u národních soudů o konstrukcích nových skutkových podstat univerzálních (tj. mezinárodních) zločinů. Známým je především rozhodnutí ve věci důstojníků ponorky U-86, kteří se podíleli na potopení nemocničního parníku Llandoverly Castle v roce 1918 a následném masakru všech trosečníků na záchranných člunech (rozhodnutí ve věci Dithmar a Boldt ze dne 16. července 1921).²⁷ Zde sice soud v odst. 45 vyjádřil, že podřízený není osobně odpovědný za plnění rozkazů, i pokud jsou v rozporu s právem, ale na druhou stranu takováto trestněprávní neodpovědnost není absolutní (končí tehdy, pokud i podřízený stejně jako každý další člověk prokazatelně věděl a musel vědět o protiprávnosti takového rozkazu). Rozpracování této teorie se později stalo jedním z klíčových konceptů celého mezinárodního trestního práva.

Turečtí soudci ve svých procesech s představiteli otomanského režimu zformulovali (byť ne zcela přímočaře) poprvé zásadu osobní odpovědnosti i vrcholných představitelů států (tj. koncept, který ve vztahu k Německu se neuplatnil i s ohledem na postoj velmocí jako USA a Japonsko, popř. Nizozemí): „Soud zjistil, že podle dostupných důkazů bylo prokázáno, že masakry /Arménů/ byly součástí politiky a rozhodnutí přijatých obžalovanými nikoliv z jejich pozice ministrů

<http://www.haytoug.org/3097/the-constantinople-war-crimes-trials-the-legal-response-to-the-armenian-genocide> .

²⁶ V Německu šlo o *Strafgeszbuch* (z 15. května 1871) a *Militärstrafgesetzbuch* (z 20. června 1872), v Turecku byl užíván osmanský trestní zákoník z roku 1858.

²⁷ The Llandoverly Castle Case, Annual Digest 1923-1924 , Case No. 235, Full Report, 1921 (CMD. 1450).

vykonávajících oficiální úkoly, nýbrž jakožto členů tajného konspiračního uskupení“.²⁸

Přes tyto dílčí posuny je nutné považovat poválečné procesy za zklamání, když nedokázaly, jak bylo poukázáno již výše, přinést efektivní trestněprávní reflexi první světové války a jejích hrůz (i z důvodu nedůsledného výkonu vynesených rozsudků a dalších skutečností). Do konce druhé světové války tudíž neexistoval přímý precedent zakládající posléze nezpochybnitelnou praxi stíhat na mezinárodní úrovni osoby zodpovědné za zločiny univerzálního charakteru.

b. DRUHÁ SVĚTOVÁ VÁLKA A KONCEPCE POTRESTÁNÍ NACISTICKÝCH ZLOČINCŮ

Na druhou stranu je možno se domnívat, že právě „fiasko“ lipských a dalších procesů zásadní měrou ovlivnilo přístupy spojenců v době během a po druhé světové válce, kteří byli (i vzhledem k ještě vyšší míře brutality, s níž byl tento konflikt veden) odhodláni mnohem cílevědoměji usilovat o potrestání válečných zločinců.²⁹ Přesto ani během druhé světové války se rozhodnutí potrestat představitele nacistického Německa³⁰ zodpovědné za rozpoutání války a následných zločinů nerodilo snadno. I v tomto případě se politická „vůle trestat“ rodila postupně a stejně se teprve pozvolna formoval způsob, jakým by tato vůle měla být naplněna.

Podrobně se prvním impulzům k rozhodnutí potrestat nacisty věnuje A. J. Kochavi, který upozorňuje v počátečních fázích také na velkou aktivitu zástupců polského a československého exilu v tomto procesu.³¹ V této souvislosti upozorňuje z pohledu mezinárodního na deklaraci polské exilové vlády společně s vládami Francie a Velké Británie (18. dubna 1940), která konstatovala porušení haagských konvencí a dalších norem mezinárodního práva ze strany Německa při jeho vojenském vpádu do Polska. Zmiňováno je rovněž „otřesné zacházení s židovským obyvatelstvem“.³² V dalších dokumentech,

²⁸ Rozhodnutí tureckých soudů z roku 1919 nejsou z dostupných zdrojů dohledatelná. Citace podle: MELSON, R.F., c.d., s. 151-152.

²⁹ Srov. např. BASS, G.J., c.d., s. 58, nebo KOCHAVI, A.J. *Prelude to Nuremberg: Allied War Crimes Policy and the Question of Punishment*. Chapel Hill and London: The University of North Carolina Press, 1998, s. 3, MATTHÄUS, J., c.d., s. 3 a další.

³⁰ V tomto článku, jak napovídá jeho název, bude pozornost upřena k otázkám postihu především zástupců nacistického Německa, mnohé zásady jsou však platné i ve vztahu k postihu občanů dalších států, které se v roli satelitů Třetí říše do celosvětového konfliktu zapojily.

³¹ KOCHAVI, A.J., c.d., s. 8n.

³² *Ibid.*, s. 9.

kteří následovaly, byly zmiňovány masakry a deportace civilního obyvatelstva, koncentrační tábory, příkazy k nucenému nasazení apod.

Přesto v prvních fázích nebylo s výjimkou širší politickospolečenské debaty oficiálně voláno po mezinárodních procesech a např. polská exilová vláda předpokládala pouze procesy na národní úrovni, zatímco vůdčí spojenecká mocnost této fáze války (Velká Británie) se otázce individuálního postihu jednotlivců záměrně spíše zcela vyhýbala.³³ Dne 25. října 1941 však W. Churchill (v jisté návaznosti na F. D. Roosevelta) vydal prohlášení, v němž ostře odsoudil nacistické zločiny, za něž požadoval odplatu, která se měla stát jedním z hlavních účelů probíhající války.

Přes jistou politickou nepohodlnost tohoto kroku vydalo dále devět exilových vlád (bez přistoupení hlavních spojeneckých vlád) 13. ledna 1942 tzv. St. Jameskou deklaraci, ve které byl poprvé přednesen formálním způsobem a veřejně požadavek na „potrestání skrze prostředky organizované justice těch, kteří jsou vinni a odpovědní za zločiny, ať už je nařídili, spáchali nebo se na nich jakýmkoliv způsobem podíleli, a zajištění ve smyslu mezinárodní solidarity, aby a) ti, kdo jsou vinni a odpovědní, ať už je jejich národnost jakákoliv, byli vypátráni, předáni spravedlnosti a souzeni, b) vynesené rozsudky byly vykonány“.³⁴

Přestože k ní nepřistoupila ani Velká Británie, ani USA, ani SSSR (na druhou stranu se proti této deklaraci ani jedna velmoc nevymezila negativně), jedná se o první velice výstižný a jasně stanovený závazek stíhat nacistické zločiny. Prostředky „organizované justice“ ovšem ještě nesměřují přímo k prostředkům mezinárodní spravedlnosti, na druhou stranu již v tomto okamžiku byl vyslán veřejně jasný signál o narůstající vůli mezinárodního společenství sledovat jednání jednotlivců na okupovaných územích a protiprávní jednání (ve vzájemné solidární mezinárodní spolupráci) postihovat. Přestože zde nejsou uvedeny konkrétní typy protiprávních činů, které budou předmětem postihu, lze uvažovat o tom, že minimálně pro činy spáchané na území států podílejících se na této deklaraci³⁵ po datu jejího zveřejnění by bylo možno ze strany obžaloby zpochybňovat námítky obžalovaných ve vztahu k jejich nevědomosti o tom, že jejich jednání odporující právu (v rovině práva pozitivního, popř. též hodnot práva přirozeného, z něž patrně většina mezinárodních zločinů svou legitimitu částečně ve spojení s ideou univerzalizmu čerpá) by mohlo založit jejich stíhatelnost.

³³ Srov. *ibid.*, s. 8-9.

³⁴ Srov. METTRAUX, G., *Trial at Nuremberg*, s. 6. Dostupné online na: <http://www.pols.boun.edu.tr/uploads%5Cfiles%5C1336.pdf>.

³⁵ Belgie, Československo, Francie, Jugoslávie, Lucembursko, Nizozemí, Norsko, Polsko, Řecko.

Na tato stanoviska exilových vlád však hlavní spojenci navázali až s odstupem a po jistém váhání.³⁶ Na nátlak svých spojenců Churchill a Roosevelt prosadili v říjnu 1943 zřízení Komise Organizace spojených národů pro válečné zločiny (United Nations War Crimes Commission) pro účely vyšetřování zločinů, která byla konkrétním a velmi výrazným projevem narůstající spojenecké připravenosti se potrestáním nacistů (a dalších zločinců) soustavně zabývat.

Tato „přípravná fáze“ v jistém směru gradovala v Moskevské deklaraci z 30. října 1943 a v ní obsaženém Vyjádření ke krutostem (Statement on Atrocities). Tento dokument, pro nějž si spojenci vybudovali pozici vojenskými úspěchy (toto bylo přímo v textu zmiňováno³⁷) a byl tak přijat v době, kdy se dala předpokládat porážka mocností Osy, deklaroval připravenost postihnout pachatele zločinů na územích obsazených za války nacisty a jejich spojenci. V Deklaraci bylo výslovně uvedeno, že má být varováním a jasným vymezením skutečnosti, že po uzavření příměří s Německem budou osoby odpovědné za válečné brutality potrestány.

Ve vztahu k „ukrutnostem, masakrům a popravám“ spáchaným na územích jednotlivých států měli být důstojníci, vojáci a příslušníci NSDAP vydáni do zemí, kde tyto zločiny spáchali, aby tam byli „souzeni a odsouzeni podle práva těchto osvobozených států“ (jedná se tak o požadavek obdobný např. ustanovení čl. 229 Versaillské smlouvy, který také nepožadoval v takovýchto případech mezinárodní jurisdikci nad předmětnými zločiny).

S ohledem na další vývoj mezinárodního trestního práva i předmět tohoto článku je však klíčové upozornit na odstavec, kterým se celá tato Deklarace završuje:

„Výše uvedená Deklarace nevyklučuje, aby němečtí zločinci, jejichž činy se neodehrály na žádném konkrétním teritoriu, byli potrestáni společným rozhodnutím spojeneckých vlád.“

Jedná se zde o jistou (jednostranně a na základě aktuální vojenské síly deklarovanou) výhradu práva osvojovat si ze strany spojenců kompetenci společně (tj. na mezinárodní úrovni) určit postih (hlavních) nacistických zločinců, jejichž činy měly univerzální působnost. Nejde zde však ještě o jasné zakotvení budoucích norimberských mezinárodních procesů, zvolená formulace odpovídá spíše tomu, že na sklonku roku 1943 ještě nebyl zvolen způsob, jak s těmito hlavními původci války a následujících krutostí naložit.

Během války (s postupující nadějí na vítězství) se totiž objevovala řada teorií retribučního charakteru (nejen souvisejících s individuální

³⁶ KOCHAVI, A.J., c.d., s. 23, 24, 26-27.

³⁷ Hovoří se zde o „ukrutnostech spáchaných hitlerovskými silami v mnoha státech, které porobily a ze kterých jsou teď rychlým tempem vytlačovány.“

odpovědností jednotlivců³⁸), jak v případě válečného vítězství vůči stoupencům poraženého nacistického politického a státního systému postupovat. Ch. Bassiouni píše, že zejména „Britové připravovali provedení poprav bez soudu a odmítnutí soudních procesů s odůvodněním, že by Němci zpochybnili legalitu takovýchto řízení. ... Britové se také obávali, že by se obžalovaní mohli jevit jako mučedníci.“³⁹ Zpočátku byl velkým zastáncem tohoto mimoprávního provedení odplaty (a v takovém případě zcela po vzoru živelné revoluční spravedlnosti) sám W. Churchill.

Přehled různých teorií postihu nacistů podává také G. J. Bass ve své monografii *Stay the Hand of Vengeance: The Politics of War Crimes Tribunals* (název díla je možno přeložit do češtiny jako *Zadržte ruku odplaty: Politika v pozadí tribunálů pro válečné zločiny*).⁴⁰ Vedle výše zmíněné varianty popravení domnělých zločinců bez jakéhokoliv soudního stání⁴¹ navrhoval Hans Morgenthau, zastánce doktríny politického realismu, možnost stanných soudů, které by do 24 hodin měly za úkol vynést rozsudky odsuzující k trestu smrti, které by byly bez odkladu vykonány.⁴² Jednou z dalších možností diskutovaných mezi Churchillem a Rooseveltem mělo být dokonce také vykastrování předních nacistů.⁴³

Nejen v kontextu St. Jameské deklarace je však nutné nezapomínat ani na silné hlasy, které od počátku požadovaly provedení řádných procesů podle práva.⁴⁴ Jak níže popisuje G. J. Bass, šlo zde o svár, popř. o vyvažování právního realismu, který si žádal v mezinárodní rovině naplnění určitých politických cílů, kterými měl být především

³⁸ Srov. A. J. Kochaviho, který poukazuje např. na návrhy československé i dalších exilových vlád, aby např. „za každou vraždu Poláka, Jugoslávce nebo Čecha bylo ihned po válce popraveno pět Němců srovnatelného věku, povolání, společenského postavení a pohlaví“, popř. „aby za každou obec postiženou stejně jako Lidice RAF srovnalo se zemí malou vesnici nebo město v Německu“. KOCHAVI, A.J., c.d., s. 21, 23.

³⁹ BASSIOUNI, Ch. Das Vermächtnis von Nürnberg: Eine historische Bewertung fünfzig Jahre danach. In HANKEL, G., STUBY, G. (eds.) *Strafgerichte gegen Menschenverbrechen, zum Volkerstrafrecht 50 Jahre nach den Nürnberger Prozesse*. Hamburg: Hamburger Edition mbH., 1995, s. 18.

⁴⁰ BASS, G.J., c.d.

⁴¹ Ibid., s. 10, blíže srov. KOCHAVI, A., c.d., s. 63-92.

⁴² Ibid., s. 10.

⁴³ Ibid., s. 7.

⁴⁴ Srov. např. PAECH, N. Das Versprechen von Nürnberg: Zur Aktualität der Prozesse nach fünfzig Jahre. In: BUCK, K. (ed.) *Die frühen Nachkriegsprozesse: Beiträge zur Geschichte der nationalsozialistischen Verfolgung in Norddeutschland*. Sešit č. 3. Bremen: Edition Temmen, 1997, s. 14.

výchovný a možná též retribuční účinek exemplárního potrestání nacistů (byť např. i skrze proces), a právního legalismu, který naopak příznává každému bez ohledu na jeho případné provinění a účelnost proces po pořadu práva s garancí práva na obhajobu. Právě podmínka řádného procesu je rozhodující, neboť proces zbavený základních záruk spravedlivého procesu se ve svém důsledku rovněž stává projevem oportunistu, odplaty a politického realismu.

„Pro realisty jsou procesy s válečnými zločinci něčím, co státy, které rozhodným způsobem vyhrají válku, uvalí na bezbrannou zemi, která prohrála. Je to trest, odplata, spektakl – ale v žádném případě se nejedná o spravedlnost.“⁴⁵

Jak dokladovaly lipské a další procesy či v opačném směru naopak případy stanného práva aplikované např. nacisty, nemusí vždy ani jeden z těchto přístupů (legalismus x realismus) přinést očekávané výsledky. Zatímco soudní procesy po 1. světové válce sice daly dostatečný prostor řádnému procesu, jejich účinek byl však spíše kontraproduktivní, znamenal ve výsledku oslabení důvěry v možnost dosáhnout objektivní spravedlnosti a efektivně procesně stíhat osoby podezřelé z mezinárodních zločinů, vyslal negativní signál do budoucna. V případě stanného práva naopak dochází sice k radikálnějšímu a efektivnějšímu řešení z krátkodobé perspektivy, ale z dlouhodobého hlediska se nejedná o opatření, které by mělo pozitivní edukativně-preventivní působení na obyvatelstvo, v němž naopak narůstá frustrace.

Truman, Churchill a Stalin se nakonec definitivně v roce 1945 ujednotili na řešení, kterým měl být mezinárodní proces ve smyslu legalistické teorie, přestože si zejména západní spojenci byly vědomi právních výzev a možných úskalí, který s sebou takový proces přinese.^{46, 47}

⁴⁵ BASS, G.J., c.d., s. 11.

⁴⁶ KOCHAVI, A.J., c.d., s. 217n, srov. rovněž ROBINSON, J., The International Military Tribunal and Holocaust. In: MARRUS, M.R. The Nazi Holocaust. Svazek č. 9, The End of Holocaust. Westport/London: Mechler Corporation, 1989, s. 611.

⁴⁷ Srov. WOETZEL, R. K. The Nuremberg Trials in International Law with a Postlude on the Eichmann Case. London: Stevens and Sons Limited, 1962, s. 39. R. K. Woetzel toto bere v jistém směru jako nevyhnutelnost nezávislou na politických úvahách: *„Spojenecké mocnosti byly po druhé světové válce omezeny ve svých možnostech postupu. Nemohly se legálně uchýlit k žádnému typu zjednodušené akce /odplaty/ proti válečným zločincům Osy. Nepřipadalo v úvahu ani to, aby popřely vývoj mezinárodního práva v předcházejícím půlstoletí tím, že by vyhlásily obecnou amnestii.“* Přestože tento citát projevuje snad až příliš velkou důvěru v mezinárodní právo a ochotu států se jím řídit i v situacích, kdy jejich politickým záměrům konvenuje více postup *praeter* či *contra legem*, nelze než souhlasit s tím, že v době po druhé světové válce bylo již těžko myslitelné z hlediska obecně panujících představ o humanismu a panství práva, aby spojenci (jako jasný

3. CHARTA MEZINÁRODNÍHO VOJENSKÉHO TRIBUNÁLU A REVOLUČNÍ PRÁVO

Charta Mezinárodního vojenského tribunálu⁴⁸ (dále jen „Charta“) je smluvním instrumentem mezinárodního práva, oproti jiným do roku 1945 běžným mezinárodním smlouvám však přináší řadu přelomových ustanovení a prvků.

Nejenže tato úmluva vnášela do mezinárodního práva možnost ad hoc soudit a trestat jednotlivce před mezinárodním orgánem, umožňovala dokonce souzení a potrestání osob, které byly příslušníky jiného státu než signatářských stran tohoto dokumentu. Ačkoliv by bylo možno uvažovat o tom, že Charta by mohla mít svůj prvý předobraz v čl. 227 Versailleské smlouvy stanovujícím případně kompetence mezinárodního tribunálu soudit císaře Viléma II., je nutné zde upozornit na základní posun. Ten spočívá v tom, že zatímco Versailleský pakt byl mírovou smlouvou, kterou mezi sebou uzavřely dohodové mocnosti s Německem (tj. Německo svým přistoupením k Versailleské smlouvě v takovéto podobě projevilo svůj svrchovaný, byť porážkou ovlivněný, souhlas s podmínkami ve smlouvě obsaženými), v případě Charty nebylo Německo na jejím přijímání účastno. Jedná se tak o dokument obsahující vůli pouze jedné strany konfliktu a do jisté míry oktrojovaný státu, který bezpodmínečně kapituloval.

Poměrně pozoruhodné je rovněž to, že na přípravě znění Charty se rozhodující měrou podílely osoby, které následně zaujaly místo jako soudci MVT, popř. jako hlavní žalobce.⁴⁹ Dle čl. 3 Charty nebylo navíc přípustné vznést námitku proti osobě soudce, což může ještě více posilovat úvahy o tom, do jaké míry byly přípravy procesu ovlivňovány politickými úvahami, diplomatickým vyvažováním pozic mezi spojenci a zájmy na tom, aby potrestání nacistických zločinců (o jejichž vině však v mnoha případech nebylo a tím spíše ani dnes není třeba morálně pochybovat) proběhlo tentokrát na rozdíl od roku 1919 efektivně a s konkrétními výsledky.

V dalším oddíle tohoto článku se však pokusím upozornit především na některé vybrané revoluční změny v právu, které s sebou Charta

protipól nacistické zvěle) zvolili jiný postup než potrestání zločinců skrze soudní procesy. Z pohledu následujícího právního vývoje v oblasti mezinárodního trestního práva se zdá být zcela legitimizováno i ustavení mezinárodního soudu. Srov. též G. J. Basse, který odkazuje na podobné závěry Churchillovy. BASS, G.J., c.d., s. 21.

⁴⁸ Charta byla přijata v podobě dodatku k mezistátní smlouvě mezi Velkou Británií, SSSR, USA a Francií (Londýnská dohoda) ze dne 8. srpna 1945.

⁴⁹ Londýnskou dohodu podepsali jakožto zástupci svých vlád mimo jiné Iona Nikitchenko (SSSR) a Robert Falco (Francie), kteří u MVT působili jako soudci v hlavním procesu. Za USA se rozhodující měrou na přípravě Charty podílel pozdější hlavní žalobce u MVT Robert H. Jackson.

přinesla. Jejich novost a revolučnost je nutno chápat v kontextu stavu mezinárodního (popř. i národního) trestního práva v době, kdy byla Charta přijata. Z pohledu současného práva (ve světle jeho stavu po ustavení Mezinárodního trestního soudu)⁵⁰ se však již jedná o standardní prvky, které mají svou pevnou pozici v systému mezinárodního trestního práva hmotného, pro nějž Norimberk položil moderní základy.

Základním problematickým bodem Charty a celého procesu bylo vymezení základů trestněprávní odpovědnosti, tj. skutkových podstat protiprávních činů, které měly spadat do jurisdikce tribunálu, ale které do doby konce druhé světové války nebyly jednoznačně zachyceny v žádném psaném právním pramenu. Dle čl. 6 Charty měl MVT mít novou pravomoc „soudit a potrestat osoby, které se v zájmu evropských mocností Osy, ať již individuálně nebo jako členové organizace, dopustily některých z následujících zločinů: ... a) zločiny proti míru, ... b) válečné zločiny, ... c) zločiny proti lidskosti⁵¹.“ Dle čl. 27 mohl MVT uložit trest smrti, popř. jiný trest, který by určil za spravedlivý.

Právě tato ustanovení Charty klíčová pro MVT, aby mohl procesy smysluplně vést, působila totiž od počátku největší obtíže a obavy, aby se nestala také kamenem úrazu celého projektu mezinárodní spravedlnosti pro svůj případný rozpor se zásadami nullum crimen, nulla poena sine lege praevia.⁵²

Tato námitka byla obhajobou také vznesena, MVT ji však ve svém rozsudku odmítnul, když mimo jiné na jednom místě uvádí: „Je nutno mít na paměti, že mezinárodní právo není výtvorem mezinárodní legislativy a že mezinárodní úmluvy tak jako /Briand-Kelloggův/ Pakt se musí vypořádat s obecnými principy práva a nikoliv s administrativními otázkami procedurálního charakteru. Válečné právo se nenachází v úmluvách nýbrž ve zvyklostech a praxích států, které si postupně získaly všeobecné uznání, a z obecných principů

⁵⁰ Vzhledem k omezením na rozsah tohoto článku se budu dále zabývat pouze situací ve vztahu k procesům následujícím bezprostředně po druhé světové válce. Vzhledem k jejich četnosti před mezinárodními tribunály (MVT, další menší norimberské procesy, procesy podle tzv. *Control Council Law. Nr. 10*, které následovaly v okupačních zónách, Mezinárodní vojenský tribunál pro dálný východ) i před národními soudy, které v některých případech také aplikovaly ustanovení a zásady obdobné těm, které byly obsaženy v Chartě, bude výklad veden primárně s ohledem na samotný MVT.

⁵¹ Zločiny sub c) však pouze ve spojení s válečnými zločiny či zločinem proti míru.

⁵² Srov. např. HUHLE, R. Menschenrechtsverbrech vor Gericht. In: Von Nürnberg nach den Haag: Menschenrechtsverbrechen vor Gericht: Zur Aktualität der Nürnberger Prozesse. Hamburg: Nürnberger Menschenrechtsmuseum, Europäische Verlagsanstalt, 1996, s. 14.

spravedlnosti, které jsou uplatňovány právníky a praktikovány před vojenskými soudy. Toto právo není statické, nýbrž ve své kontinuální aplikaci následuje potřeby měnícího se světa. Samozřejmě mnohé smlouvy tudíž nedělají nic jiného, než že vyjadřují a definují pro větší výstižnost právní principy, které již existují.“ MVT současně upozornil na skutečnost, že přestože např. haagské úmluvy či Briand-Kelloggův pakt zapovídající v mezinárodních vztazích agresí nestanovují konkrétní skutkové podstaty, *jus in bello* je tradičně aplikováno národními soudy a není proto možné akceptovat argumentaci obhajoby, že se jedná o zločiny stanovené retroaktivně.⁵³ Dále je možno se vrátit také k (v tomto článku již dříve diskutovaným) deklaracím spojenců, kteří se opakovaně ještě v průběhu války vyjadřovali tak, že osoby zodpovědné za válečné (resp. další) zločiny budou za tyto zločiny potrestány.

S přihlédnutím k celému systému mezinárodního práva založenému na zvyklostech a precedencích jakožto normotvorných ohniscích je možno ztotožnit se s úvahou R. K. Woetzela, který poukazuje na to, že zde dochází k „vývoji skrze nekodifikované *common law* stejně jako skrze psané právo. Za těchto okolností je nevyhnutelné, že dojde k inovacím, případům prvotního významu, které 'nepochybně budou zahrnovat i vymezení trestných činů, které se nemusely v době předmětného jednání zcela jednoznačně jako trestné jevit'.“⁵⁴ Podobný právní názor však prezentoval již před norimberským tribunálem Robert H. Jackson: "Je skutečností, že když se právo vyvíjí skrze *case law* tak, jako tomu bylo v případě *common law*, a tak, jak tomu musí být i v případě mezinárodního práva, má-li se dále rozvíjet, rozvíjí se na úkor těch, kteří špatně odhadli právo a příliš pozdě seznali svůj omyl. Právo, co se mezinárodního práva týče, bylo jasně vymezeno v době, kdy se předmětné skutky odehrály." ⁵⁵

Při shrnutí otázek kolem skutkových podstat v Chartě je možno o nich hovořit spíše jako o normách retrospektivních (tj. legislativně zachycených teprve po spáchání činů, které již nastaly, ale které ze samotného zdravého rozumu se musely již v době svého spáchání jevit jako zavrženíhodné a odporující zásadám přirozeného práva, resp. byly by postižitelné podle práva obyčejového), nikoliv jako o pravé a nepřípustné retroaktivitě (zákonech *ex post facto*).⁵⁶ V případě zločinů proti lidskosti je pak také možno odkázat na to, že většina protiprávních činů zahrnutých pod tuto skutkovou podstatu odpovídá

⁵³ obdobnou argumentaci je možno aplikovat i na otázky stanovení druhu/výše trestu, byť v tomto směru může být vzhledem k vágní formulaci čl. 27 Charty vnímán případný větší rozpor s požadavky na určitost práva.

⁵⁴ WOETZEL, R.K., c.d., s. 113.

⁵⁵ Dostupné online na:
<http://law2.umkc.edu/faculty/projects/ftrials/nuremberg/jackson.html> .

⁵⁶ Srov. např. odst. 7 rozhodnutí ve věci Adolfa Eichmanna, Attorney General vs. Adolf Eichmann (1961), 36 I.L.R. 5, popř. ŠTURMA, P., c.d., s. 44.

trestným činům dávno regulovaným národním právem (vražda je vždy vraždou⁵⁷, znásilňování je vždy znásilňováním). To, že v době druhé světové války byly tyto trestné činy páčány v obrovském měřítku en masse, nemůže tomuto závěru ubrat na jeho údernosti a přesvědčivosti, neboť v jistém směru je např. holocaust souborem šesti milionů vražd. Konečně, jak píše H. Silvingová, v případě zločinů proti lidskosti (v době procesu s hlavními nacistickými zločinci zahrnovaly i genocidu) se jedná o legislativu, která byla sepsána teprve v důsledku zločinů, jejichž spáchání nebylo reálně v možnostech zdravého lidského společenství předvídat:

„Námitka, v tom směru, že v době uvedených zločinů neexistovala konkrétní úprava skutkových podstat těchto zločinů, není opodstatněná, protože žádný zdravě uvažující zákonodárce nemohl nikdy předem přemýšlet o takovém zločinu jako o možném.“⁵⁸

Vedle této problematiky skutkových podstat zločinů proti mezinárodnímu právu byla výraznou novotou výslovná úprava okolností vylučujících protiprávnost, která se na mezinárodní úrovni objevila skrze čl. 7 a 8 Charty vůbec poprvé. V čl. 7 je obsaženo odmítnutí tzv. teorie státního aktu (theory of act of state / Staatsakttheorie): „Oficiální pozice obžalovaných, ať už jako hlav států nebo odpovědných zástupců vlád ... není brána v potaz s ohledem na zproštění jejich osobní odpovědnosti, ani jako polehčující okolnost.“

Čl. 8 určuje, že skutečnost, že „obžalovaný ... jednal na rozkaz vlády nebo nadřízeného, jej nezbujuje osobní odpovědnosti, ale ... může být uznána jako polehčující okolnost.“ Tento princip, rovněž do mezinárodního práva vnesený přesvědčivě až Chartou MVT, je označován jako „námitka vyšších rozkazů“ (superior orders defense / Befehlnotstand).

Smyslem obou komplementárních ustanovení je zabezpečení funkčnosti celého systému nově budovaného mezinárodního trestního práva. V prvním případě čl. 7 zajišťuje, aby osoba postavená na nejvyšších stupních hierarchického systému státu, která ve skutečnosti státní politiku rozhodující měrou utváří, neunikla své osobní odpovědnosti (např. na základě tradičního práva imunit), pokud by se hájila tím, že akce, které byly provedeny jménem státu, mohou být přičitatelné jen a pouze tomuto státu, nikoliv jednotlivci.⁵⁹ Rozsudek MVT k tomuto uvádí: „Princip mezinárodního práva, které za jistých okolností chrání zástupce státu, nemůže být aplikováno na činy, které

⁵⁷ Ibid., odst. 27.

⁵⁸ SILVING, H. In Re Eichmann: A Dilemma of Law and Morality. In: The American Journal of International Law, 1961, Vol. 55, No. 2, s. 336.

⁵⁹ K této problematice srov. blíže např. CASSESE, A. International Criminal Law. Oxford: Oxford University Press, 2003, s. 305n.

jsou trestné podle mezinárodního práva. ... Jednotlivci jsou nositeli mezinárodních povinností, které převyšují národní povinnosti poslušnosti vůči jednotlivému státu.“ Vyloučením námitky vyšších rozkazů (čl. 8) je naopak docíleno toho, že jednotlivec nemůže zakrýt svůj podíl na zločinech tím, že by se skryl pouze za odpovědnost nadřízeného, který mu uložil konkrétní protiprávní rozkaz (např. rozkaz podílet se na masakru civilního obyvatelstva).⁶⁰

Kdyby nebyla v Chartě stanovena právě popsána pravidla, znamenalo by to velmi pravděpodobně problémy pro MVT. Čl. 7 a 8 ve své spojitosti předznamenaly podstatný aspekt mezinárodního trestního práva, podle něž není možné vyvinut se z odpovědnosti za své jednání proti *jus gentium* ani těm, kdo jsou na vrcholu pomyslné pyramidy (a mohli by namítat, že jejich akty nebyly jejich osobními, nýbrž že jednal pouze daný stát jako abstraktní entita), tak ani těm, kdo by svou odpovědnost mohli zakrývat argumentací, že v jejich jednání chyběl jakýkoliv projev jejich osobní vůle (tj. subjektivní stránka trestného činu), protože pouze vykonávali pokyny ukládané osobami výše postavenými.

Vzhledem k tomu, že MVT se vyjádřil v tom smyslu, že se psaným právem obsaženým v Chartě cítí být zcela vázán a nemůže jej zpochybňovat, nebyla v rozsudku samotném⁶¹ přímo do hloubky obhajována legitimita těchto ustanovení norimberské Charty. MVT tak odmítl vstoupit do roviny politiky, která se odehrála již dříve při rozhodování spojenců, jakou formou nacistické zločince na mezinárodní úrovni postihovat.

Z pohledu vývoje práva a odkazu norimberského procesu v mezinárodním právu však byla klíčovou následná recepce Charty i rozsudku MVT. V rezoluci Valného shromáždění OSN č. 95 (1946) byly Charta i rozsudek MVT jednomyslně zástupci celého tehdejšího mezinárodního společenství prohlášeny za pramen mezinárodního práva, který toliko pouze písemně zachycuje již dříve existující normy mezinárodního zvykového práva. Tím byl z dnešního pohledu překlenut problém právě retrospektivních úvah o legitimitě procesu, povaze i obsahu použitých norem, které tak dodnes tvoří korpus mezinárodního trestního práva.

⁶⁰ Pro otázku, zda může být jednání na rozkaz polehčující okolností, je rozhodující, zda existovala možnost volby mezi uposlechnutím rozkazu a jeho odmítnutím, popř. zda byl udělený rozkaz očividně protiprávní. Obvykle je požadováno, aby pro uznání polehčující okolností existovala v případě neuposlechnutí rozkazu vážná hrozba pro příjemce rozkazu nebo osobu jemu blízkou. Blíže srov. např. CASSESE, A., c.d., s. 268n.

⁶¹ France et al. vs. Göring et al. (1946), 22 IMT 203.

4. ZÁVĚR

Účelem tohoto textu nebylo postihnout problematiku poválečných procesů v jejich celistvosti. Příspěvek se spíše zaměřil na nastínění mimoprávních skutečností, které zásadní měrou ovlivňovaly formování práva. Článek má poukázat zejména na to, jak v nedávné historii psané právo ustupovalo politice, či naopak jak politická vůle v jiném okamžiku vedla ruku normotvůrci, byť to s sebou z pohledu právní teorie mohlo přinášet mnoho námitek na zaujatost práva, které se mohlo zdát být právem jednostranně vnuceným.

Na druhou stranu jak s ohledem na objektivní události druhé světové války, tak i skutečnost, že norimberské principy byly (byť následně) schváleny na půdě OSN zástupci celého tehdejšího mezinárodního společenství, je možné takovéto právo považovat za právo splňující požadavky zdravého citění i rozumu. Přes jisté spory, které je o něm možno vést, je velmi příhodné poukázat na slova jednoho z tvůrců Charty MVT a hlavního žalobce v procesu s Göringem a spol., Roberta H. Jacksona, který ve své žalobní řeči při zahájení projednávání před MVT k celému projektu mezinárodního soudu uvedl:

„Užitečnost tohoto pokusu zjednat spravedlnost nemůže být měřena úvahami o právu nebo Vašem rozsudku v izolaci. Tento proces je součástí velkého pokusu učinit mír více stabilním.“

Jsem přesvědčen, že historickoprávní perspektiva těmto slovům dává za pravdu. Podobně jako pokusy po první světové válce neznamenal žádný pevný precedent a opěrný bod pro Norimberk, tak také Norimberk nezabránil sám o sobě dalším válkám a mezinárodním zločinům v druhé polovině dvacátého století. Na druhou stranu, jak bylo poukázáno výše, je otázkou, zda by bez fiaska po první světové válce Norimberk byl.⁶² A stejně tak relativní úspěch Norimberku se stále odráží v dnešním mezinárodním trestním právu, které je důležitým komplementem mezinárodní ochrany lidských práv. Přes stále výrazný vliv mimoprávních momentů v mezinárodních vztazích se stalo mezinárodní trestní právo, které svou podobu (v psané formě) získalo v Chartě MVT, pevnou součástí systému mezinárodního práva a jednotlivce je díky němu nejen nadán v mezinárodním právu nadán jistými právy, nýbrž je také nositelem povinností, za jejichž porušení

⁶² Reálná východiska pro norimberský proces však byla mnohem lepší než pro procesy po první světové válce. Nejenže mezi vítěznými mocnostmi panovala větší shoda ohledně nutnosti nacistické zločinci potrestat, ale Německo a další země Osy byly vojensky obsazeny (Srov. MATTHÄUS, J., c.d., s. 20). Osoby na tomto teritoriu proto podléhaly spojeneckému dohledu a spojenci se velmi důkladně věnovali prověrkám válečných zajatců i dalších osob, zda se nejedná o jednotlivce podezřelé z válečných či jiných zločinů. Vzhledem k rozsahu spáchaných zločinů i počtu osob, které se na nich podílely, se však při této zkoušce efektivity trestněprávního soudnictví v nejširším slova smyslu jednalo o zdlouhavý a postupný proces, který v jistých směrech není dovršen dodnes.

může být postižen jak národními soudy, tak v některých případech i mezinárodním tribunálem (ad hoc či permanentním Mezinárodním trestním soudem).

Přes veškeré myslitelné výhrady, je proto možno uzavřít, že MVT byl jakožto pokus učinit mír více stabilním pokusem úspěšným a přeměnil velmi náhle a pro mnohé možná nečekaně zažité pořádky. Je současně ovšem případem, kdy vyšší morální cíle i politické cíle idejí, které v proběhlém světovém konfliktu zvítězily, byly i z dnešního pohledu navzájem v souladu. Zpětně se tak toto právo nemusí zdát až tak revolučním, byť v kontextu problematiky diskutované v tomto článku jsem přesvědčen, že právem revolučním v tom nejúplnějším slova smyslu skutečně bylo.

Použité zkratky:

Charta - Charta Mezinárodního vojenského tribunálu v Norimberku (8.8.1945)

Komise - Komise pro odpovědnost za válku a její průběh (1919)

MVT - Mezinárodní vojenský tribunál v Norimberku

Literature:

- BASS, G. J. Stay the Hand of Vengeance: The Politics of War Crimes Tribunals. Princeton: Princeton University Press, 2000.

- BASSIOUNI, Ch. Das Vermächtnis von Nürnberg: Eine historische Bewertung fünfzig Jahre danach. In HANKEL, G., STUBY, G, (eds.) Strafgerichte gegen Menschenverbrechen, zum Volkerstrafrecht 50 Jahre nach den Nürnberger Prozesse. Hamburg: Hamburger Edition mbH., 1995.

- CASSESE, A. International Criminal Law. (2. vyd.)Oxford: Oxford University Press, 2003.

- ČEPELKA, Č, ŠTURMA, P. Mezinárodní právo veřejné. (1. vyd.) Praha: EUROLEX Bohemia, 2003.

- GILBERT, G. Aspects of Extradition Law. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1991.

- HAUKELE, G. Die Leipziger Prozesse: Deutscher Kriegsverbrechen und ihre strarechtliche Verfolgung nach dem ersten Weltkrieg. Hamburg: Hamburger Edition mbH, 2003.

- HUHLE, R. Menschenrechtsverbrech vor Gericht. In: Von Nürnberg nach den Haag: Menschenrechtsverbrechen vor Gericht: Zur Aktualität der Nürnberger Prozesse. Hamburg: Nürnberger Menschenrechtsmuseum, Europäische Verlaganstalt, 1996.

- JOSIPOVIČ, I. (ed.) Responsibility for War Crimes: Croatian Perspective – Selected Issues. Zagreb: Faculty of Law, 2005.
- KOCHAVI, A.J. Prelude to Nuremberg: Allied War Crimes Policy and the Question of Punishment. Chapel Hill and London: The University of North Carolina Press, 1998.
- MATTHÄUS, J., The Lessons of Leipzig: Punishing German War Criminals after the First World War. In: HEBERER, P., MATTHÄUS, J. (eds.) Atrocities on Trial: Historical Perspectives on the Politics of Prosecuting War Crimes. Lincoln/London: Holocaust Memorial Museum, 2008.
- MELSON, R.F. Revolution and Genocide: On the Origins of the Armenian Genocide. Chicago and London: University of Chicago Press, 1992.
- METTRAUX, G., Trial at Nuremberg. Dostupné online na: <http://www.pols.boun.edu.tr/uploads%5Cfiles%5C1336.pdf> .
- PAECH, N. Das Versprechen von Nürnberg: Zur Aktualität der Prozesse nach fünfzig Jahre. In: BUCK, K. (ed.). Die frühen Nachkriegsprozesse: Beiträge zur Geschichte der nationalsozialistischen Verfolgung in Norddeutschland. Sešit č. 3. Bremen: Edition Temmen, 1997.
- ROBINSON, J., The International Military Tribunal and Holocaust. In: MARRUS, M.R. The Nazi Holocaust. Svazek č. 9, The End of Holocaust. Westport/London: Mechler Corporation, 1989.
- RÜCKERL, A. NS-Verbrechen vor Gericht. (2. vyd.) Heidelberg: Müller, Juristischer Verlag, 1984.
- SILVING, H. In Re Eichmann: A Dilemma of Law and Morality. In: The American Journal of International Law, 1961, Vol. 55, No. 2.
- ŠTURMA, P. Mezinárodní trestní soud a stíhání zločinů podle mezinárodního práva. Praha: Karolinum, 2002.
- THOMASSIAN, V. The Constantinople War Crimes Trials: The legal response to the Armenian Genocide. Dostupné online na: <http://www.haytoug.org/3097/the-constantinople-war-crimes-trials-the-legal-response-to-the-armenian-genocide> .
- WOETZEL, R. K. The Nuremberg Trials in International Law with a Postlude on the Eichmann Case. London: Stevens and Sons Limited, 1962.

Contact – email

kohout@prf.cuni.cz